

*Η φαντασιακή διάσταση του χώρου**και ο ελληνικός Τόπος*

Στέλλα Κυβέλου, Επίκ. Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Νικήτας Χιωτίνης, Καθηγητής ΤΕΙ Αθήνας

Η ύπαρξη των έμβιων όντων του πλανήτη μας συναρτάται με την προσπάθεια επιβιώσής τους, δηλαδή της συνέχισης της βιολογικής τους παρουσίας. Η ύπαρξη όμως του Ανθρώπου, συναρτάται με την αναζήτηση από αυτόν νοήματος Κόσμου και Ζωής, υπαρξιακής θέσης και ρόλου, με στόχο την επέκταση της εμβέλειάς του, μη ικανοποιούμενος από τη βιολογική του επιβίωση και μόνο, μη ανεχόμενος τον περιορισμό του στο στενό χώρο και χρόνο της λεγόμενης φυσικής του ζωής. Η ιστορία αποδεικνύει πως αυτή η αναζήτηση νοήματος αποτελούσε –και φαίνεται πως ακόμα αποτελεί– βιοτική του ανάγκη, σε σημείο που να μη μπορεί να θεωρηθεί ξέχωρα από την ίδια του τη βιολογική ύπαρξη. Αυτή δε η αναζήτηση υπαρξιακού νοήματος - και ελευθερίας- πέραν των στενών οριζόντων της βιολογικής του παρουσίας και εμβέλειας, ετίθετο ως πρώτη προτεραιότητα επίδιωξη, καθορίζουσα τις προτεραιότητες της ζωής του. Ενίοτε μάλιστα η ίδια του η βιολογική ζωή ετίθετο σε δεύτερη μοίρα, αν δεν υποτιμάτο ευθέως ως υποδεέστερης, αν όχι ευτελούς, αξίας. Η ανθρώπινη ύπαρξη δεν μπορεί παρά να είναι φαντασιακά θεσμισμένη- όπως θα έλεγε ο Καστοριάδης¹ - ή καλλίτερα, δεν μπορεί να είναι παρά φιλοσοφικά θεμελιωμένη.

Ο χώρος, εξ αιτίας της φύσης του και της σχέσης του με τον άνθρωπο, αποτελεί το πεδίο όπου εκφράζεται αυτή η φαντασιακή θέσμιση ή φιλοσοφική θεμελίωση του ανθρώπου και των κοινωνιών. Είναι έτσι λάθος να πιστεύουμε πως ο «χώρος» είναι ο ίδιος σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους και για όλους τους ανθρώπους. Ο ακριβέστερος ορισμός για το χώρο, είναι ότι χώρος είναι αυτό που θεωρούμε ως χώρο. Αυτός δε ο τρόπος θεώρησης του χώρου ανάγεται στον τρόπο με τον οποίον νοούμε την παρουσία μας στον Κόσμο, αφού πρώτα νοήσουμε την έννοια του ίδιου του Κόσμου αυτού. Αυτό προδίδει ο τρόπος με τον οποίον επιλέγουμε να υπάρχουμε στο περιβάλλον μας και να σημασιοδοτούμε τον χώρο και τον τρόπο κατοικίας μας και τελικώς την ίδια τη ζωή μας. Ο χώρος και τα στοιχεία που τον αρθρώνουν είναι φορείς νοημάτων, από τις μεγάλες υπαρξιακές νοηματοδοτήσεις έως προσωπικές και συλλογικές μνήμες και αισθήματα. Αποτελεί κατάλυμα όχι μόνο του σώματός μας, αλλά είναι και κατάλυμα του υποσυνείδητού μας, της μνήμης μας, της σκέψης μας, των αισθημάτων μας, της φαντασίας μας, της ίδιας τελικώς της ψυχής μας. Ο χώρος με άλλα λόγια υπάρχει και σημασιοδοτείται για να προσφέρει στον άνθρωπο μια πρώτη αρχή «ψυχολογικής ένταξης», που έχει να κάνει με το «βάθος της ανθρώπινης ψυχής», αποτελεί με άλλα λόγια εικόνα της «δομής της ψυχής του» με τις υπαρξιακές προεκτάσεις που του προσφέρει η φύσει και θέσει ποιητικότητά του, όπως μας λέει ο Bachelard². Ιδιαίτερος δε η σχέση του αρχιτεκτονημένου χώρου με

¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, «Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας» εκδ. Κεδρος-Ραπα, Αθίνα1999

² Bachelard, «Ποιητικής του Χώρου», «Η ποιητική του χώρου», εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1982

το περιβάλλον του, ανάγεται, όπως μας βεβαιώνει και πάλι ο Bachelard³, σε διαλεκτική μεταξύ του *είναι* και του *μη είναι*, ή διαλεκτική του *είναι* του ανθρώπου με το *είναι* του κόσμου, του Κόσμου που θεωρείται κάθε φορά ως τέτοιος ή στον οποίον η φαντασία, ή η ονειροπόληση μας οδηγεί: «ο χώρος δεν είναι μια άψυχη γεωμετρικοποιημένη παρουσία, είναι μια «φάνερωση» στο πνεύμα και στη ψυχή του θεατού του».

Η Ιστορία αποδεικνύει του λόγου το αληθές : η διαμόρφωση από τον άνθρωπο του χώρου κατοικίας του, γινόταν για την πρόσδοση νοήματος στη ζωή του, νοήματος που του έδινε τη δυνατότητα επέκτασης της εμβέλειάς του πέραν των στενών οριζώντων της χαρακτηριζόμενης σήμερα ως φυσικής ζωής. Αυτή δε η πρόσδοση νοήματος, που αποτελούσε – και νομίζουμε πως εξακολουθεί να αποτελεί- το κύριο ζητούμενο, προερχόταν – και νομίζουμε πως εξακολουθεί να προέρχεται- από τη φιλοσοφική του θεμελίωση. Τουλάχιστον δε μέχρι μιας εποχής, απέβλεπε στην εκπλήρωση συλλογικών στόχων. Λειτουργούσε δηλαδή η Αρχιτεκτονική και η Πολεοδομία ως άρθρωση μεταξύ του ανθρώπου και αυτού που κάθε φορά θεωρούσε ως κοσμική και ιστορική πραγματικότητα, στις οποίες αναζητούσε υπαρξιακή σιγουριά και ρόλο.

Έτσι η Αρχιτεκτονική της προϊστορίας έθετε τον Άνθρωπο σε συνδιαλλαγή με τον τότε Κόσμο (του), που υπήρξε κατ' αρχήν η χαοτική , η άνευ διευθύνσεων και προσανατολισμού πραγματικότητα, στην συνέχεια η αποτύπωση του άπειρου κόσμου των άστρων. Είναι γι' αυτό εύγλωττη η ζωγραφική στα βάθη των σπηλαίων. Η Αρχιτεκτονική της Αιγύπτου ενέτασσε τον Άνθρωπο και τον γήινο χώρο και χρόνο του, στον προαιώνιο και σταθερό Χώρο και Χρόνο , στον Κόσμο όπως αυτός τότε του φανεωνόταν ή γινόταν αντιληπτός , μιμούμενη και εντασσόμενη στους προαιώνιους και σταθερούς νόμους του Κόσμου αυτού , νόμους που ο άνθρωπος πάσχιζε να καταγράψει. Η Ελληνική Αρχιτεκτονική είχε ως αποστολή την άρθρωση του Ανθρώπου με τον τότε μυθικό ανθρωποκεντρικό Κόσμο, όπως αυτός ερμηνευόταν από τους μύθους και τους φιλοσόφους. Η Αρχιτεκτονική της άπω Ανατολής έφερε τον Άνθρωπο σε συνδιαλλαγή με την κοσμική πραγματικότητα όπως αυτή συνελήφθη από τους μεγάλους μύστες, μώνοντας τον στο χορό του κενού και του απείρου, όπως εξηγούσε ο Malraux. Η Αρχιτεκτονική στη Χριστιανική Ανατολή συμμετείχε στην άρθρωσή του ανθρώπου με τον άχωρο και άχρονο Θεϊκό Κόσμο-πηγή του παντός, καθόσον αυτό αποτελούσε σαφώς πρώτιστη και ζωτική προτεραιότητα του βίου του, συμμετείχε στο συλλογικό στόχο των κοινωνιών για θέωση του ανθρώπου. Βεβαίως η αρχιτεκτονική δεν αποτελούσε το μοναδικό μέσο για την εκπλήρωση των συλλογικών στόχων των κοινωνιών. Η συστηματικοποιημένη σκέψη –που σήμερα αποκαλούμε φιλοσοφία- η Πολιτική και οι λοιπές προτεραιότητες της καθημερινής ζωής προς αυτό απέβλεπαν.

Στη μεσαιωνική Ευρώπη η αρχιτεκτονική – και η πολεοδομία και αυτό που αποκαλούμε σήμερα χωροταξία- επίσης αντιπροσώπευε στοιχεία φαντασιακά. Η αρχιτεκτονική έπρεπε να δίνει στα μοναστήρια-άσυλα την έννοια της δύναμης και να εμπεριέχουν αυτά αποτροπαϊκά για τους μη πιστούς στοιχεία - καθώς και αναγνωριστικά σύμβολα για τους μνημένους- όπερ και εγένετο. Όλα αυτά συντελούσαν στην προστασία των προσκυνητών που έφεραν τον Λόγο του Θεού στην σπαρασσόμενη από πολέμους απολίτιστη δυτική Ευρώπη. Τα πρώτα χωριά και

³ Bachelard, ένατο κεφάλαιο της «Ποιητικής του Χώρου», εκδ. Χατζηνικολή, Αθήναι 1982,

οι πρώτες πόλεις δημιουργήθηκαν έτσι γύρω από τα φαντασιακά προστατευμένα αυτά μοναστήρια, στηριγμένα γι' αυτό στα νοήματα που ενέπνεαν στους θεατές τους, που μάλιστα απείχαν μεταξύ τους μια μέρα με το άλογο (για να μην ταξιδεύουν νύκτα οι προσκυνητές) και έτσι είναι χωροθετημένες σήμερα οι ευρωπαϊκές πόλεις. Επίσης φορέας νοημάτων υπήρξε και η διαμόρφωση, δηλαδή σημασιοδότηση, από τον άνθρωπο του χώρου του και στην λεγόμενη Αναγέννηση, ακολουθώντας και ικανοποιώντας την φαντασιακή ή φιλοσοφική θεμελίωση της τότε εποχής : εξακολουθούσε η Αρχιτεκτονική (και η Τέχνη) να στηρίζεται στην αριστοτελική «μίμηση»⁴.

Όμοιοι είναι όμως και οι στόχοι διαμόρφωσης και σημασιοδότησης του χώρου και στη συνέχεια, με εμφανή όμως την απαρχή σύγχυση ιδεών και νοημάτων. Ας δούμε τι συνέβη έκτοτε: ο γεωκεντρικός Κόσμος των Ελλήνων και ο ανθρωποκεντρικός Κόσμος του μεσαίωνα, αντικαταστάθηκαν σταδιακά μ' έναν Κόσμο αποκεντρωμένο και ατελείωτο, που θα γίνει χώρος γεωμετρικοποιημένος, άπειρος και του οποίου όλα τα συστατικά, ακόμα και τα έσχατα τοποθετημένα, βρίσκονται όλα στο ίδιο οντολογικό επίπεδο, και τελικώς ένα Κόσμος μηχανικός, όταν η Κοσμολογία γίνεται φυσική θεωρία με τον θρίαμβο του Νεύτωνα. Αυτά είχαν ως συνέπεια την απόρριψη από την επιστημονική Σκέψη κάθε θεώρησης βασισμένης σε έννοιες αξίας, τελειότητας και αρμονίας και όπως μας εξηγεί ο Κουγρέ, «καταλήγουν στην πλήρη απόρριψη των αξιών του Είναι και στο οριστικό διαζύγιο μεταξύ του Κόσμου των Αξιών και του Κόσμου των πραγματικών Γεγονότων, ... ο Άνθρωπος έχασε την θέση του στον Κόσμο, ή καλλίτερα έχασε τον ίδιο τον Κόσμο που υπήρξε το πλαίσιο της ύπαρξής του και που ήταν το αντικείμενο της γνώσης του»⁵. Ενώ θα περίμενε λοιπόν κανείς να συμβεί και τώρα αυτό που συνέβαινε πάντα, δηλ. οι νέες ιδέες, αυτές που απέρριψαν τα παλαιά πλαίσια Σκέψης - υπαρξιακά πεδία αναφοράς της ανθρωπότητας, να δημιουργήσουν μία νέα Σκέψη - πεδίο αναφοράς, που θα εκφραζόταν μέσα από μία νέα Αρχιτεκτονική, η ανθρωπότητα οδηγήθηκε σε μία κατάσταση ουσιαστικής έλλειψης τέτοιων ιδεών ή προσδοκιών, η δε Αρχιτεκτονική και οι υπόλοιπες μορφές, οδηγήθηκαν σε κρίση και σε μάταιη πλέον αναζήτηση στόχων και περιεχομένου: έχασε τον μεγάλο της συλλογικό στόχο, το Κοινό και το Κύριο για το οποίο μίλαγε ο Σολωμός⁶, γιατί η νέα αντίληψη περί πραγματικότητας και περί Κόσμου, καταδήλως δεν μπόρεσε να προσφέρει καμία ανώτερη αλήθεια, απ' την οποίαν να απορρέει κάποιο σύστημα αξιών προς τις οποίες θα αναφέρεται και θα στοχεύει ο Άνθρωπος, δεν μπόρεσε να του προσφέρει υπαρξιακή ταυτότητα και σιγουριά, τον έσυρε αντιθέτως σε μία πρωτόγνωρη ιδεολογική σύγχυση, μέσα σ' έναν κυκεώνα ιδεών παλαιών και νέων. Γι' αυτήν την περίοδο οπισθοχώρησης των παλαιών οντολογιών, δηλ. φιλοσοφικών θεμελιώσεων των κοινωνιών – που σήμερα ανιστόρητα χαρακτηρίζουμε με τον σημερινή ολοσδιόλου διαφορετικής εννοίας όρο «θρησκείες», - ο Καστοριάδης κάνει λόγο για «πρώτη απογοήτευση του κόσμου», για οντολογικό κενό της ανθρωπότητας θα λέγαμε εμείς.

Στις νέες κοινωνίες διαπιστώνουμε λοιπόν την ως εκ τούτου αναμενόμενη υποβάθμιση της σημασίας της σημασιοδότησης του χώρου κατοικίας του ανθρώπου,

⁴ Χιωτίνης Ν., «Εισαγωγή στην ιστορική σημαντική της αρχιτεκτονικής πράξης», εκδ. Ιων Αθήνα 2011

⁵ Kouyré Alex., "Du Monde clos a l'Univers infini", edit. Gallimard, Paris 1962

⁶ όπου το Κοινό είναι ο κοινός χαρακτήρας σε τόπο και χρόνο μιάς εθνότητας και το Κύριο ο ουσιαστικός χαρακτήρας της καθολικής ενότητας-

λόγω δηλαδή της απώλειας του υπαρξιακού πεδίου αναφοράς του. Οι προσπάθειες παρά ταύτα των αρχιτεκτόνων υπήρξαν φιλότιμες. Η δυτική «επίσημη» αρχιτεκτονική των νεωτερικών χρόνων – δηλ. αυτή που στα εγχειρίδια των ιστορικών θεωρείται σαν ιστορία αρχιτεκτονικής - προσπάθησε να κατακτήσει ή να φέρει τον άνθρωπο σε συνδιαλλαγή με τον νέο νευτώνιο Κόσμο, θεωρώντας πως αυτή υπήρξε η φιλοσοφική θεμελίωση της νεωτερικής εποχής, το νέο φαντασιακό της στήριγμα αν θέλετε, καθόσον αυτή είχε γίνει αποδεκτή σαν τέτοια ακόμα και από τους φιλοσόφους. Αυτή η προσπάθειά τους φαίνεται καθαρά στη λεγόμενη επαναστατική αρχιτεκτονική του 18^{ου} αιώνας, Boullée, Ledoux, Vaudoyer, Durand, την αρχιτεκτονική των μηχανικών του 19^{ου} Paxton, Eiffel, κ.λ.π., αλλά αυτή η νέα Σκέψη ή Κοσμοεικόνα ενυπάρχει και στην λεγόμενη νεοκλασική αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα και στον εκλεκτικισμό- που εμμένουν σε σχήματα και μόνον του παρελθόντος - όπως σαφώς ενυπάρχει άλλωστε και στις άλλες μορφές της Τέχνης, μουσική, θέατρο, λογοτεχνία. Στον 20ο αιώνα η αρχιτεκτονική (πάντα η «επίσημη» αρχιτεκτονική) ομοίως εντάσσεται και προωθεί τις νέες κοσμοεικόνες ή οντολογίες, που αντικαθιστούν σταδιακά αυτήν της νευτώνιας Φυσικής. Πρώτ' απ' όλα το χωροχρονικό συνεχές του Einstein : Art Nouveau και Gaudí φέρνουν αρχικώς τη ρήξη με το παρελθόν, στη συνέχεια Κυβισμός και Μοντέρνο κίνημα, Le Corbusier, Φουτουριστές, De Stijl, Van de Rohe, Wright, Κατάβολος, κ.λ.π.⁷ Η στη συνέχεια εξέλιξη της Φυσικής, της μόνης δηλ. εναπομείνουσας οντολογίας και ο νέος κβαντικός κόσμος, ακολουθείται επίσης από την εξέλιξη της Αρχιτεκτονικής και της Τέχνης, αν δεν προβλέπεται. Από την παρανοϊκοκριτική του Dalí έως την σύγχρονη αποδομιστική θεώρηση της πραγματικότητας του Paul Celan, του Eisenman και του Tsumi. Η πραγματικότητα ή η Αλήθεια δεν αναζητώνται πλέον σε ένα είναι ή μη-είναι, αλλά σε μία διαδικασία ή σχέση, αναζητείται μία «νέα Φύση σε μία κατάσταση μη-Φυσική»⁸.

Η πορεία της δυτικής Αρχιτεκτονικής δείχνει λοιπόν πως πράγματι οι λειτουργοί της προσπάθησαν να συνηχίσουν με την εποχή τους, ακολουθώντας και προωθώντας αυτό που κάθε φορά φαινόταν να είναι η φιλοσοφική θεμελίωσή της, το υπαρξιακό πεδίο αναφοράς της. Εδώ όμως βρίσκεται και το λάθος τους. Τη σταδιακή οπισθοχώρηση των παλαιών οντολογιών και το προκύψαν οντολογικό κενό δεν μπόρεσαν να καλύψουν μήτε η νευτώνια εκδοχή και η εξ αυτής δαρβίνεια αντίληψη περί Ανθρώπου – που επιχειρηματολόγησε για την πλήρη αποστέρωση κάθε βαθύτερου νοήματος και ιστορικής διάστασης του ανθρώπινου βίου- μήτε η αϊνσταϊνική και η κβαντική εκδοχή. Τα δυτικά λοιπόν κινήματα του 20ου αιώνας μοιραίως απέτυχαν. Απέτυχαν να επικοινωνήσουν με το κοινό τους, απέτυχαν να ενσαρκώσουν συλλογικούς στόχους και αρχές, απέτυχαν να συμμετάσχουν στην νοηματοδότηση του ανθρώπινου βίου, στην ανάγκη να βρεί η ανθρωπότητα υπαρξιακό πεδίο αναφοράς, όπως άλλωστε σαφώς και ευθαρσώς διακήρυτταν οι αρχιτέκτονες του περασμένου αιώνα και που περιέργως αυτές τους οι διακηρύξεις σχεδόν αγνοούνται από τους ιστορικούς⁹. Υπήρξε κατάδηλη αναντιστοιχία μεταξύ

⁷ Χιωτίνης Ν., «Εισαγωγή στην ιστορική σημαντική της αρχιτεκτονικής πράξης», εκδ. Ιων Αθήνα 2011

⁸ Eisenman Peter, “*Futilite des objets: decomposition et difference*”, Art Press - Hors seri No. 2 Juin - Juillet-Aout 1983.

⁹ Conrands Ulrich, “*Μανιφέστα και προγράμματα αρχιτεκτονικής του XXου αιώνα*”, εκδ. Επίκουρος 1977.

του φιλοσοφικού περιεχομένου των έργων τους¹⁰ και των πραγματικών πεδίων αναφοράς του πνεύματος και της ψυχής των ανθρώπων ή αν θέλετε του συλλογικού ασυνειδήτου, όπως θάλεγε ο Yung. «Ποτέ άλλοτε το περιβάλλον του ανθρώπου δεν ήταν τόσο προβληματικό και με τόσο αβέβαια υπαρξιακά θεμέλια», μας λέει ο Schulz για την μετά τον Β΄ πόλεμο παγκόσμια κατάσταση¹¹.

Πρέπει να πούμε πως αυτή η αποτυχία κάποια στιγμή συνειδητοποιήθηκε από μία σημαντική μερίδα αρχιτεκτόνων. Οι αρχιτέκτονες αυτοί κατανόησαν τους λόγους για τους οποίους τη στιγμή που οι μοντέρνοι θαμπωμένοι από τη νέα Φυσική και τις νέες πλεκτομηχανές που άνοιγαν γρήγορα κουμπότρυπες, διακήρυτταν την πίστη τους στη νέα αντίστοιχη και κατ'ουσίαν αντικοινωνική Κοσμοθεωρία και την αποτύπωναν στα κτήριά τους, οι λαοί αναζητούσαν σχήματα και μνήμες του παρελθόντος : ο λαός δεν μπορούσε να θεωρήσει εαυτόν έξω από την Ιστορία - και αν δεν είχε τέτοια, προσπαθούσε να εφεύρει ή να δανειστεί, π.χ. ο αμερικανικός λαός - και τούτο για να μπορέσει να υπάρξει. Ο Σοβιετικός λαός π.χ. επιζητούσε κτήρια “νεοκλασικά” όπως απέδειξε έρευνα του Κόμματος και τέτοια κτήρια του προσέφερε ο Στάλιν. Η άρνηση της Ιστορίας – χαρακτηριστικός ο εξοβελισμός της από τη σχολή του Bauhaus – δεν έγινε ποτέ αποδεκτή και άρα οι πιστοί στην νέα «επίσημη» Κοσμοθεωρία αρχιτέκτονες δούλευαν ερήμην του κοινού τους. Μια σημαντική έτσι μερίδα αρχιτεκτόνων, που ονομάστηκαν «μεταμοντέρνοι», στράφηκαν – κυρίως μετά τον Πόλεμο - προς την αναζήτηση του πνεύματος του Τόπου, του Genius Loci¹², επικαλέστηκαν την Παράδοσή του κάθε λαού, επικαλέστηκαν την Ιστορία. Την παρουσία της Ιστορίας επικαλείται ο Portoghesi¹³, «μεταμοντέρνο σημαίνει επιστροφή στην Παράδοση», «μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική είναι η αναβίωση της παραδοσιακής μορφής ή της τοπικής μορφής στην κατασκευή» μας εξηγεί ο Jenks¹⁴. Ο στόχος σαφής : επικοινωνία με το κοινό τους που αναζητά υπαρξιακή ταυτότητα, μέσα στο οντολογικό κενό που η νεωτερική διάνοηση πάσχιζε ανεπιτυχώς να το εγκλωβίσει. Όμως αυτός ο μεταμοντερνισμός γρήγορα χάθηκε σε «παρωδίες της ιστορίας», όπως ευστόχως έχει παρατηρήσει ο Λάββας¹⁵. Αυτό ήταν άλλωστε αναπόφευκτο : αναζητήθηκαν σχήματα ενός παρελθόντος που δεν είχαν κανένα έρεισμα στους ανυποψίαστους ως προς αυτό το παρελθόν λαούς, λαούς φερόμενους από μια διάνοηση που συμπεριφέρθηκε και εξακολουθεί να συμπεριφέρεται συμπλεγματικώς προς αυτό το παρελθόν, προς την ίδια τελικώς την Ιστορία¹⁶. Μοιραία κατάληξη λοιπόν η κατά τα φαινόμενα πλήρης απαξίωσή της: κανείς πλέον σήμερα δεν τολμά να μιλήσει καν γι' αυτήν, εκτός από το να αναγγείλει το τέλος της – προαναγγεληθέν ήδη από το Hegel.

¹⁰ έχει ευστόχως ειπωθεί πως η σχέση τέχνης και φιλοσοφίας είναι η ίδια με αυτή του κρασιού και της αμπέλου

¹¹ Norberg-Schulz C., «*La signification dans l'architecture occidentale*», ed. P. Mardaga, Bruxelles 1974

¹² αυτήν την στροφή εμείς την αποκαλούμε πέρασμα από το τοπίο στον Τόπο

¹³ Portoghesi P., «*After modern architecture*», ed. Rizolli 1985

¹⁴ Jenks C., «*L'architecture post-moderne*». Ed. Deoel, Paris 1985

¹⁵ Λάββας Γ. “*190Σ - 20ος αιώνας*”, Univesity Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986.

¹⁶ ενδεικτικώς αναφέρουμε τον τρόπο με τον οποίον η Δύση βλέπει τον «μεσαίωνα»

Εδώ είναι που αναδύεται ως πολύτιμο το νεοελληνικό παράδειγμα. Η ίδια άλλωστε η ύπαρξη του νεοελληνικού κράτους εν πολλοίς οφείλεται σ'ένα λαϊκό συλλογικό υπερτοπικό και υπερχρονικό, δηλ. ιστορικό ασυνείδητο, πέραν κάθε εφήμερης συγκυρίας και κοσμικής εξουσίας. Η μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα νεοελληνική έκφραση δέχθηκε ευχαρίστως και αφομοίωσε γόνιμα τα οράματα μιας σημαντικής μερίδας της δυτικής διανοήσης του 19^{ου} αιώνα, που προσέφυγε προς αναζήτηση ιστορικής ταυτότητας για την ανθρωπότητα σε μία ιστορική μνήμη της οποίας οι νεοέλληνες απεδείχθησαν ζώντες φορείς. Η εικόνα της σημερινής Ελλάδος, παρά την ενσκήψασα βαρβαρότητα εξακολουθεί να φέρνει νοήματα. Η «σχολή» Κωσταντινίδη, που γόνιμα έθεσε την προβληματική «μιας αυθεντικής σύνθεσης του νέου με το παλιό, του μοντερνισμού με την αληθινή παράδοση», δείχνει να μην είναι κενή ευχή. «Η λαϊκή Τέχνη διαφύλαξε εν πρωτογόνω αλλ'αγνωστάτη μορφή πανάρχαιες ουσίες», όπως μας βεβαίωσε ο Πικιώνης που, ως εκ των κυριοτέρων εκφραστών του συλλογικού ασυνείδητου των Ελλήνων, καλούσε «να κατέβουμε στην Παράδοση όχι προς άγραν γραφικότητας αλλά δια την ευόδωσιν του ιδικού μας έργου»¹⁷. Όταν ο νεοκλασικισμός των ευρωπαίων κατεδείχθει ως μη έχων κανένα πραγματικό αντίκρισμα στις κοινωνίες που προσέφυγαν σε αυτόν, οι πρώτοι νεοέλληνες δημιουργοί, τον μετουσίωσαν προς κάτι ζωντανό και πραγματικό. Η γενιά του -30 στράφηκε προς την ζώσα ιστορική συνέχεια που βρισκόταν αποτυπωμένη στη Παράδοσή μας. Ζάχος, Σικελιανός, Παρθένης, Καβάφης, Κόντογλου, Γκίκας, Πικιώνης, Σεφέρης, Ρίτσος, Ελύτης, Τσαρούχης, Μόραλης, Χατζηδάκης, Κρόκος, Θεωράκης, Σαββόπουλος και τόσο άλλοι, έχουν χτίσει μια πατρίδα με «θεόχτιστα»¹⁸ – για να παραφράσω μια ρήση του Κωσταντινίδη, μια χώρα όπου «τα σπίτια της μοιάζουν να ήταν εδώ από πάντα», όπως διαπίστωσε ο μετανοημένος Le Corbusier όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα¹⁹. Γιατί βεβαίως ο Χώρος δεν είναι μόνο μια τρισδιάστατη πραγματικότητα, είναι ο συνολικώς φορτισμένος Τόπος με όλα τα στοιχεία του, τα ορατά και τα αόρατα, τα αισθητά και τα υπεραισθητά, και αυτά του παρελθόντος, του παρόντος και τα προοιωνίζοντα το μέλλον του, τα χωρικά και τα άχωρα (με τον «χώρο» σαν τρισδιάστατη πραγματικότητα), τα χρονικά και τα άχρονα.

Η ελληνικός Τόπος εμμένει σε ξεχασμένα νοήματα. Επιβάλλεται χωρίς μάλιστα να το πολυαντιλαμβάνονται οι χρήστες του, αλλά και οι αντίπαλοί του. Μη ξεχνάτε τον μοντέρνο Gropius που δεν μπόρεσε να ξεφύγει από την εικόνα του αρχαιοελληνικού μεγάρου στον σχεδιασμό της Αμερικανικής Πρεσβείας, ή τους στίχους του Σαββόπουλου «..βρήκα τ' όνειρό σου σε γραμμές πολιτικές, αλλά το πήγα πέρα από αυτές, γιατί εκεί με οδηγούσε δίχως να το αντιληφθώ, η καταγωγή μου και η τέχνη που εξασκώ». Αυτά θα ήταν ίσως τοπικής σημασίας, αν σήμερα δεν ήμασταν μάρτυρες αδιεξόδων της νεωτερικότητας και του σημερινού τρόπου ζωής και Σκέψης. Αυτή η ολοένα να εμφανέστερη κρίση φαίνεται να έχει οδηγήσει τη δυτική διανοήση σε έκκληση επαναξιολόγησης των τοπικών παραδόσεων, ιδιαίτερος αυτών με οικουμενική αξία, εμβέλεια και συμμετοχή στη διάπλαση της Ιστορίας. Σχετικά προσφάτως – με τον όρο *acculturation*²⁰ - αγγλοσάξωνες εθνολόγοι προτρέπουν τις

¹⁷ Πικιώνης Δ., «Κείμενα Δημήτρη Πικιώνη», εκδ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.

¹⁸ Κωνσταντινίδης Άρης, «Θεόχτιστα», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995

¹⁹ Σημαιοφορίδης Γ. «*Le Corbusier, κείμενα για την Ελλάδα*», εκδ. Άγρα 1987.

²⁰ Ράμφος Στ., «Χρονικό ενός καινούριου χρόνου», εκδ. Ινδικτος 1996

περιφέρειες να μη σπεύσουν να ενταχθούν στον επικρατούντα δυτικό πολιτισμό, αλλά να αναπτύξουν την καθαρά δική τους Παράδοση και δη τα στοιχεία της με οικουμενική αξία, για να τα φέρουν εν συνεχεία σε συσχετισμό με τον επικρατούντα δυτικό πολιτισμό για την αποκόμιση αμοιβαίων οφελών. Ο τουρισμός δείχνει να αναπροσανατολίζεται σχετικώς. Η Ελλάδα σήμερα, μέσα σε αυτήν την παγκόσμια αναζήτηση προσφέρει έναν Τόπο-φορέα μιας οικουμενικής αξίας πρότασης, που ενδέχεται να ξαναδιασώσει την υπόλοιπη Ευρώπη από τα αδιέξοδά της, όπως δηλαδή έκανε και τον 19^ο αιώνα, αλλά και να συνεισφέρει στην παγκόσμια αναζήτηση νέας φιλοσοφικής θεμελίωσης της ανθρωπότητας.

Τελειώνοντας – και επειδή δεν μπορούμε παρά να αναφερθούμε στην ελληνική αλλά και στην παγκόσμια οικονομική κρίση – οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι οι «κλασικές» μέθοδοι οικονομικής μεγέθυνσης, αφορούν μόλις στο 40% περίπου της οικονομικής ευημερίας μιας χώρας²¹. Το υπόλοιπο αφορά στην «συνολική παραγωγικότητα», στον συνολικό πλούτο όπως αυτός ορίστηκε από τον Paul Ekins²² και υιοθετήθηκε από την Παγκόσμια Τράπεζα, έχει να κάνει με το ανθρώπινο κεφάλαιο, το φυσικό κεφάλαιο αλλά και το κοινωνικό, με την τεχνολογία, τους θεσμούς και με τον πολιτισμό, με ζητήματα που δεν περιλαμβάνονται σε εισροές κεφαλαίου και εργασίας. Πιστεύουμε πως ειδικότερα στον τομέα του πολιτισμού πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση, ιδιαιτέρως σήμερα που οι αναδυόμενες οικονομίες, που σε σύντομο διάστημα θα κυριαρχήσουν παγκοσμίως, στηρίζονται κατά μέγα μέρος στην Παράδοσή τους, σε αυτήν την *acculturation*, που αναφέραμε προηγουμένως. Το πολιτιστικό κεφάλαιο του ελληνικού Τόπου είναι οικουμενικής αξίας, δεν μπορεί λοιπόν παρά να επανέλθει στο προσκήνιο του ιστορικού γίγνεσθαι, ως παγκόσμια ανάγκη. Άλλωστε, ποτέ δεν τέθηκε στο περιθώριο, παρά το γεγονός οι σημερινοί διαχειριστές του δείχνουν να το αγνοούν.

---

²¹ Moyo Dambisa, «Πώς χάθηκε η Δύση», σελ.30, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2011

²² Paul Ekins, A four-capital model of wealth creation, in Paul Ekins, Manfred A Max-Neef (eds), Real-life economics : understanding wealth creation, London, New York, Routledge, 1992